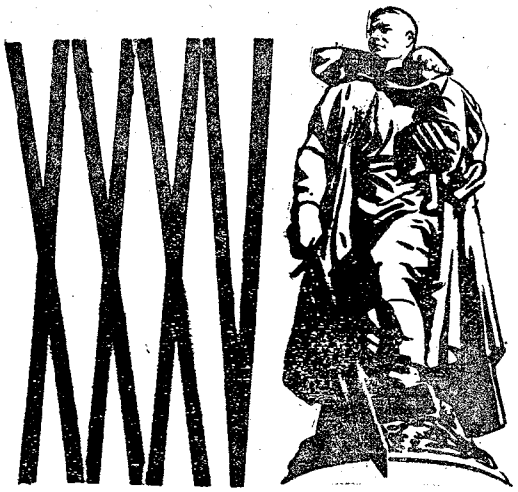
Шарқ юлдузи

Ўзбекистон Ёзувчилар
союзининг органи

ОЙЛИК АДАБИЙ-БАДИИЙ,
ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖУРНАЛ

■

48-ЙИЛ ЧИҚИШИ

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ
НАШРИЁТИ

1980 5

www.ziyouz.com kutubxonasi

Мундарижа

УЛУҒ ВАТАН УРУШИДА ҚОЗОНИЛГАН ҒАЛАБАНИНГ 35 ЙИЛЛИГИ

Ф. Норхўжаев. Совет халқининг буюк ғалабаси . . 3

З. Обидов. Бахтномамиз таронаси. **Назармат.** Хатинь нидоси. **М. Ушаков.** «Ғалаба машъали». **У. Пўлкан ўғли.** Сенингдек гулбаҳор йўқдир. **Ш. Орифий.** Тошчаноқ. **М. Жаббор.** Тўртликлар 16

А. Раҳмат. Жанг суронлари. Ҳужжатли қисса 24
М. Косих. Ҳамшаҳар йигит. Очерк 74
О. Холдор. Қучоқ очган арчалар. Баллада . . 80
В. Ғафуров. Волгаграднинг меҳр-оқибати . . . 84

С. Мадалиев. Соғинч. Шеърлар 89
В. Канивец. Ульяновлар. Романдан боблар. 93
М. Мансуров. Устюрт воқеаси. Қисса. (Давоми) 126

Б. Бойқобилов. Шукуҳли карвон. Шеърий роман. Давоми 145

Э. Амит. Кийик булоқ. Қисса. Давоми . . . 153

МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ

А. Қаюмов. Устоз Беруний. 197

ОЧЕРК

Н. Қиличев. Кўнгил мулки 216

БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ

А. Алимбеков. Демьян Бедний ва Ўзбекистон . . 221
Қ. Сейдонов. Адабиётимизнинг қадрдон дўсти . . 225

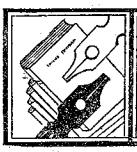
ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

У. Норматов. Социалистик реализм назарияси ва ҳозирги адабий жараённинг баъзи масалалари . . . 229

ТАҚРИЗЛАР

Н. Бекмирзаев. Умид нишонаси 239

www.ziyouz.com kutubxonasi

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

Умарали Норматов

СОЦИАЛИСТИК РЕАЛИЗМ НАЗАРИЯСИ ВА ҲОЗИРГИ АДАБИЙ ЖАРАЁННИНГ БАЪЗИ МАСАЛАЛАРИ

КПСС XXV съезди «Мамлакат тараққиётининг ҳозирги босқичида назарияни янада ижодий ишлаб чиқишга бўлган эҳтиёж камаймайди, балки, аксинча, тағин ҳам орта боради»[1],— деб таъкидлаган эди. Шуниси ҳам борки, назария амалиёт билан боғлангандагина катта таъсир кучига айланади. Съездда уқтирилганидек, ҳар қандай назариянинг чинлигини кўрсатувчи мезон амалиётнинг ўзидир, ижтимоий фанимиз олдида турган вазифалар турмуш билан жуда чамбарчас боғлангандагина ҳал қилиб берилиши мумкин. Шунинг учун ҳам съезд: «Схоластик назариябозлик олға томон қилаётган ҳаракатимизга тўсқинлик қилиши мумкин, холос. Амалиёт билан боғланиб иш олиб боришгина фаннинг самарадорлигини ошириши мумкин»[2],— деб огоҳлантиради.

КПСС Марказий Комитетининг «Идеологик, сиёсий-тарбиявий ишларни янада яхшилаш тўғрисида» деб чиқарган қарорида назарий масалаларга эътиборни кучайтириш, ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги босқичи ўртага қўяётган туб проблемаларни тадқиқ этиш зарурлиги алоҳида таъкидланади, бунда асосий диққат-эътибор яна ўша назарий фикрнинг ҳаётийлиги, амалиёт билан мустаҳкам алоқадорлиги масаласига қаратилади; партия бу ишда дадилроқ бўлишга ундайди, ижтимоий ҳаётимизнинг актуал масалаларини ошкора муҳокамага қўйишдан кўрқиш, ҳал этилмаган проблемаларни, кескин масалаларни четлаб ўтиш, реал ҳаётимизда мавжуд бўлган камчилик ва қийинчиликлар ҳақида лом-мим демаслик ҳолларини кескин танқид остига олади.

Партиянинг мана шу йўл-йўриқлари барча ижтимоий фан кишилари, идеология ходимлари қатори адабиётчиларга, адабиётшунос олимларга, танқидчиларга ҳам тўла-тўкис дахлдордир.

Кейинги йилларда республикамизда сўз санъати қонуниятларини, асл табиатини ўрганишга, бадиий ижоднинг назарий масалаларига қизиқиш хийла кучайди, адабиёт ҳақидаги фаннинг етакчи тармоқлари — адабий танқидчилик, адабиёт тарихи қаторида адабиёт назарияси ҳам янги босқичга кўтарила бошлади, адабиётимизнинг хилма-хил назарий проблемаларини ёритувчи кўплаб монографиялар, тўпламлар чоп этилди, бирин-кетин икки томлик «Адабиёт назарияси», бирданига иккита «Адабиётшуносликка кириш» ўқув қўлланмаси, Иззат Султоновнинг «Адабиёт назарияси» туркум мақолалари майдонга келди; социалистик реализм масалаларига бағишлаб Тошкентда ўтказилган Бутуниттифоқ илмий конференцияси материаллари алоҳида тўплам ҳолида босилиб чиқди. Уларда илмий-назарий тафаккур соҳасида эришилган муваффақиятларимиз маълум даражада ўз ифодасини топган.

Бироқ бизда назариянинг ҳозирги аҳволи ҳар жиҳатдан замон талаби даражасида деб бўлмайди, хусусан ўзбек адабиётида социалистик реализм тараққиёти,

---

[1] КПСС XXV съездининг материаллари. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1976, 98-бет.

[2] КПСС XXV съездининг материаллари, 99-бет.

www.ziyouz.com kutubxonasi

унинг типологик ва ўзига хос томонлари, ҳозирги адабий жараёндаги янги хусусиятлари назарий жиҳатдан чинакамига атрофлича ўрганилгани йўқ. Адабиёт ривожининг, қолаверса адабиёт ҳақидаги фаннинг ҳозирги босқичдаги ривожи тақозо этаётган қатор проблемалар, чунончи социалистик реализм табиати, унинг историзми, социалистик реализмда ижодий индивидуаллик, услубий, шаклий хилма-хиллик, миллийлик, интернационаллик, традиция ва новаторлик масалалари, ҳаётий ҳақиқат, қаҳрамон концепцияси каби муаммолар янгича, бугунги тафаккур даражасида туриб ижодий ёндашишни талаб этаётир.

Социалистик реализмнинг назарий масалаларига дадил, ижодий конструктив тарзда ёндашиш бобида социалистик мамлакатлар, қардош халқлар адабиётшунослари, биринчи галда рус адабиётшунос олимлари, танқидчилари ибрат бўларли ишлар қиляпти. Фақат 70-йиллар давомида рус олимларининг бевосита реализм ва социалистик реализм проблемаларига бағишланган юзга яқин хилма-хил китоблари нашр қилинди; журнал ва газеталарда сон-саноқсиз мақолалар эълон этилди; бунинг устига «Вопросы литературы», «Литературное обозрение», «Литературная учеба», «Литературная газета» саҳифаларида социалистик реализм назарияси ва практикасига доир узлуксиз мунозаралар давом этмоқда, ғоят қизиқарли, социалистик реализм методи ҳақидаги тасаввуримизни бойитадиган, ўйлашга, фикрлашга ундайдиган мулоҳазалар ўртага ташланмоқда.

Кейинги пайтларда социалистик реализмнинг очиқ система эканн тўғрисидаги қараш, тасаввур теварагида қизғин баҳс бормоқда. Бу концепциянинг моҳиятини камситиб кўрсатиш ёки уни бирёқлама талқин этиш ҳоллари ҳам учраб турибди, бироқ, шунга қарамай, унинг тарафдорлари тобора кўпайиб бормоқда, чет элдаги дўстларимиз ҳам унга катта қизиқиш билан қарамоқдалар. Атоқли адабиётшунос олим М. Б. Храпченко социалистик реализм методига очиқ эстетик система сифатида қараш шубҳасиз ижобий маънога эга, дейди[1]. Яна бир улкан адабиётшунос Л. Тимофеев фикрича: Очиқ концепция социалистик реализм имкониятлари доирасини кенгайтиришга, уларни тўғри тушунишга имкон беради»[2]. Чехословакиялик олим С. Шабоук: «Методимизга нисбатан берилаётган «очиқ» сўзи нега актуаллик касб этаётир?»— деган савол қўйиб ўзи: «Чунки у назарий тасаввурга эрк бериб эришилган нарсаларни қонун тусига киритиб қўйишдан асрайди. Социалистик реализм классик асарларининг аҳамияти ва таъсири катта. Бироқ олға бориш уларга тақлид қилишдан иборат бўлмаслиги керак. Фақат мавжуд намуналарнигина нишонга олиб иш тутадиган бўлсак санъатни тақлидчилик, юзакичилик йўлига тортган бўламиз. «Очиқ» сўзи бу ерда «эски»нинг аҳамиятини камситмаган ҳолда янгисини яратишга, уни илмий тушунишга даъват этади»[1],— дея жавоб беради.

Хўш, очиқ система тушунчасининг асл маъноси, моҳияти нимадан иборат? Бу концепция муаллифлари уни шундай изоҳлайдилар. Жумладан Б. Сучков ёзади: «Санъатимиз ижодий методининг очиқ категория эканлиги маъноси шундаки, унга асосланган санъат дунёда юз бераётган тарихий ўзгаришларга, янги проблема ва конфликтларга, янги характерларга, социалистик жамият ривожи, тузумимиз маънавий, ахлоқий, сиёсий иқлими туфайли юз берадиган янги вазиятларга ниҳоятда сезгирдир»[2].

Очиқ система тарафдорларидан яна бир адабиётшунос Д. Марков бу концепциянинг туб моҳиятини инъикос назарияси, объектив ҳақиқат билан субъектнинг ўзаро муносабати, субъектнинг объектив ҳақиқатни билиш, эгаллаш даражаси, объектив ҳақиқатни билиб, ўзлаштириб олган субъектнинг революционлаштирувчи роли, объектга таъсири, дунёни билиш билан чекланмай уни ўзгартириш, меҳнаткаш халқ идеалларига мослаштириш, инсонийлаштириш ҳам зарурлиги ҳақидаги марксча-ленинча қарашларга таяниб изоҳлайди. «Инсоннинг маънавий камолотга эришиш имкониятлари, тарих билан боғланган онглилиги, онгли равишда ва фаол ҳаракат қилиш даражасига кўтарилиши худди шу ҳолатлар билан боғлиқ,— деб ёзади олим.— Санъатимиз методининг концепциясини белгилайдиган янги типдаги гуманизмнинг маъноси ҳам шунда»[3].— Сўнгра олим субъективликнинг ролини мутлоқлаштирмаган, объективликнинг аҳамиятини камситмаган ҳолда ижодда субъектнинг фаоллиги — санъатда ҳаёт ҳаракатининг моҳияти ва қонуниятига кириб бориш, тарихий ҳақиқатни англаш зарурияти хусусида тўхталиб дейди: «Кўп нарса санъаткорнинг тарихий жараённи субъектив билиш даражасига боғлиқ. Субъективлик ҳаётнинг реал ҳаракати, тарихий жараён билан қанчалик узвий боғланса, у шунчалик бой, таъсирчан бўлади. Бу умумий қонуният социалистик реализм санъаткорлари ижодий фаолиятида алоҳида куч-қудрат

---

1 М. Б. Храпченко. Рост литературы и проблемы теории. «Контекст. 1977», М., «Наука», 1978, 10-бет.

2 Л. Тимофеев. «Идти непременно дальше...», «Литературная газета», 1979 йил, 23 май.

1 Сава Шабоук. Идти дальше. «Литературная газета», 1979 йил, 10 январь.

2 Борис Сучков. Действенность искусства. М., «Советский писатель», 1978, 86-бет.

3 Д. Марков. Историческая открытая система правдивого изображения жизни. «Вопросы литературы», 1977, № 1, 36-бет.

www.ziyouz.com kutubxonasi

касб этади. Бу ердаги историзм жамият тараққиёти жараёнлари, истиқболи, ҳодисалар орасидаги сабабий боғланишларни илмий социализм позициясида туриб чуқур билиш натижасидир. Бундай субъективлик ифодаси аслида билишнинг объективлиги ва ижодкор шахсининг социал активлигини ўзида мужассамлаштирадиган адабиёт ва санъатнинг ленинча партиявийлигидир» («Вопросы литературы», 1977, 1, 37—38-бетлар).

Д. Марковнинг уқдиришича, юқоридаги принциплар социалистик реализмнинг новаторлигини белгилайди; қисқаси объектив ҳақиқатни билиш, унга актив муносабатда бўлиш, уни хилма-хил шаклларда ифода этиш имкониятлари маъносида социалистик реализм очиқ системадир.

Айрим адабиётшунослар, масалан Ю. Андреев очиқ система тарафдорларини шакл масалаларига ҳаддан ташқари маҳлиё бўлиб кетишда, шаклбозликда айблайди, бу концепциядаги «очиқ» сўзини шаклга нисбат бериш деб тушунади; у социалистик реализмнинг новаторлигини, унинг имкониятларини аввало тарихий тараққиёт қонуниятларини бадиий билиш ва ифодалаш соҳасидан қидириш кераклигини айтади[1]. Ю. Андреев олға сурган фикр тўғри, аммо у очиқ система тарафдорларини шаклбозликда айблаганида ноҳақ, чунки, юқорида кўриб ўтганимиздек, очиқ система концепцияси муаллифлари, тарафдорлари ҳам биринчи галда шакл масаласига эмас, мазмун, тарихий тараққиёт қонуниятларини бадиий билиш масаласига алоҳида урғу берадилар.

Очиқ система концепцияси таркибидаги **«англанган историзм»** тушунчаси, **«шакллар, услублар хилма-хиллиги»** масаласи теварагида ҳам жўшқин тортишувлар бўлиб турибди. Социалистик реализм адабиётида санъаткорнинг тарихий актив ёндашишидан келиб чиқадиган англанган историзмни баъзан фақат дунёқарашга оид тушунча деб билиш, баъзан эса англанган историзм социалистик реализмгагина эмас, бошқа ижодий методларга ҳам хос хусусият деб қараш ҳоллари бўлди.

Бизнингча, социалистик реализм историзмига нисбатан **англанган** тушунчасининг қўлланиши мақсадга мувофиқдир; бу ҳол бошқа ижодий методларда, чунончи танқидий реализмда шундай хусусиятнинг йўқлигини билдирмайди, балки марксча-ленинча дунёқараш билан қуролланган социалистик реализм адабиётида тарихий тараққиёт қонуниятларини билиш, моҳиятига етиш, уни англаш имкониятлари ниҳоятда кенгайганлигини билдиради. М. Храпченко социалистик реализм историзмини назарий-методологик планда шундай таърифлайди: «...янги типдаги адабиёт историзми аввало шундан иборатки, у дунёни тубдан ўзгартириш зарур, муқаррар эканини тан олади. Социализм ва коммунизм қуришни у инсониятни хусусий мулкчилик туғдирган қабоҳат ва кулфатлардан халос этишнинг чуқур қонуний жараёни деб қарайди. Социалистик реализм историзми ижтимоий тараққиётнинг, инсонни қуршаб турган муҳитнинг ўзгарувчанлигини тан олиш, шу ўзгарувчанликни, унинг хилма-хил шаклларини очиб бериш билан чекланмайди. У ҳаёт ҳаракатини унинг тубдан янгиланиш истиқболида, социалистик муносабатларни ўсишда, янги инсонни камолотда кўради» («Контекст. 1977», 14—15-бетлар).

Ф. Энгельс Ф. Лассалга 1859 йил 18 майда йўллаган хатида англанган историзм билан юксак бадиийликнинг қўшилиб кетиши келажак адабиётининг хусусияти эканлигини олдиндан башорат қилган эди. У ёзади: «Сиз ҳақли суратда немис драмасига мансуб деб ҳисоблаётган зўр ғоявий теранлик, яхши англаб олинган тарихий мазмун билан шекспирона жонлилик ва ҳаракатлар бойлигининг батамом қўшилиб кетишига афтидан фақат келажакдагина эришилади, шунда ҳам, эҳтимол, немислар эмас, бошқалар эришарлар»[1]. Дарҳақиқат, бунга социалистик реализм адабиётида эришилди, чуқур англаб олинган тарихийлик билан юксак бадиийликнинг уйғунлиги бу адабиётнинг характерли хусусиятига айланди.

Кейинги йилларда социалистик реализм поэтикасининг ранг-баранглиги, бойлиги, бу метод бағри хилма-хил услубларга, услубий йўналишларга, шаклларга, ижодий изланишларга кенг очиқ экани ҳақида кўп гапирилди, кўп иш қилинди. Бир вақтлар реализм, жумладан социалистик реализм учун фақат биргина тасвир шакли хос, реализм ҳаётни ўз кўринишида гавдалантиришдан иборат, деган фикр ҳукмронлик қилган, шартли тасвирий шаклларга реализмдан чекиниш деб қаралган. Бундай қараш реализм, хусусан социалистик реализм табиатига, тараққиётига зид эди, шунга кўра у жиддий эътирозларга сабаб бўлди. Фактлар шундан далолат берадики, етук реалистик адабиётда, улкан реалист ёзувчилар ижодида ҳаётни ўз шаклида кўрсатиш билан баробар бошқа хилма-хил шартли шаклларда ифода этиш ҳоллари ҳам мавжуд. Бу йўл социалистик реализмда алоҳида аҳамият касб этади. Хусусан кейинги йилларда шартли, ҳаттоки фантастик тасвирий шаклларга, умуман хилма-хил ижодий методлар тажрибасига қадимий адабиёт, фольклор усулларига, ривоят, афсоналарга қизиқиш хийла кучайди. Бунинг устига ҳозирги ривожланган социализм шароитида социалистик миллатлар, миллий маданиятлар, адабиётлар орасидаги ҳамкорликнинг — бир-бири билан яқинлашиш, бир-бирига таъсир кўрсатиш, бойитиш жараёнининг мисли

[1] Ю. Андреев. Чтобы постигнуть суть вещей. «Литературная газета». 1979 йил, 10 октябрь.

[1] К. Маркс ва Ф. Энгельс. Санъат тўғрисида. Икки томлик, 1-том, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1975, 24-бет.

www.ziyouz.com kutubxonasi

кўрилмаган даражада кучайиши социалистик реализм адабиёти поэтикасида ҳам чуқур из қолдирмоқда. Қисқаси, социалистик реализм поэтикасини кенгайтиришга бўлган фаол, онгли интилиш ҳозирги адабий ҳаракатнинг муҳим тенденцияларидан биридир; социалистик реализмнинг эстетик бойлиги, имкониятлари ниҳоятда кенглигини исботлашга интилиш эса ҳозирги адабий-танқидий тафаккур ривожи учун характерли хусусиятлардан биридир. Ҳам назарияда, ҳам амалиётда содир бўлаётган бу ғоят мураккаб, қудратли ҳодиса табиий равишда бир қатор янги муаммоларни келтириб чиқармоқда. Социалистик реализм эстетик имкониятлари ниҳоятда кенг, унинг бағри хилма-хил шаклларга, услубларга, изланишларга кенг очиқ деган тезис бу методни «ҳудудсиз реализм» томонига тортмасмикин? Ҳар қандай адабий йўналишлар, оқимлар тажрибаларига бағрини кенг очиб қўйиш туфайли социалистик реализм поэтикаси системаси дарз кетмасмикин? Социалистик реализм жаҳон прогрессив бадиий маданияти яратган, яратаётган жамики илғор нарсаларни ўзлаштириш асосида ривожланар экан, унинг поэтикаси хилма-хил адабий оқим, йўналишларга хос хусусиятларнинг йиғиндиси, қурамасига айланиб қолмасмикин, Ю. Андреев ибораси билан айтганда, реализм яхлит система сифатида йўқолиб унинг ўрнига шаклсиз, размерсиз, ҳудудсиз бир нарса вужудга келмасмикин? Модомики, социалистик реализмга янгича эстетик система деб қаралаётган экан, унинг поэтик системаси, бу системанинг ўзига хос томонлари нималардан иборат? Биламизки, ҳар қандай ижодий методнинг бош услубий тенденцияси, ўзига хос ифода тарзи бўлади. Социалистик реализмнинг етакчи услубий тенденцияси, бош услубий хусусияти нимадан иборат?

Адабиётшунос Юрий Кузьменко «Социалистик реализм методи жумбоғи» мақоласида («Литературная учеба», 1978, № 5) реализм, романтизм, символизм адабиётига оид шеърий парчалар келтириб, келтирилган кичик парчаларнинг тасвир тарзига, услубига қараб уларнинг қайси методга оидлигини осонгина аниқлаш мумкин эканлигини айтади. Бироқ социалистик реализмга келганда шаклига, услубига қараб бу методнинг туб хусусиятларини аниқлайдиган мисол йўқлигини эслатади. Сўнгра: «Демак, социалистик реализм адабий асарнинг услубида, шаклида, ташқи белгиларида бевосита намоён бўлмайдиган ўзгача ҳодиса... У ўзига нисбатан махсус муносабатни талаб этади»,— деб ёзади танқидчи. Социалистик реализм поэтикаси масаласига махсус муносабатда бўлиш зарурлиги ҳақидаги гап адолатли, бироқ Ю. Кузьменконинг «социалистик реализм адабий асарнинг услубида, шаклида, ташқи белгиларида бевосита намоён бўлмайдиган ўзгача ҳодиса» деган фикри мунозарали; бу ўз-ўзидан социалистик реализмнинг ўзига хос поэтикаси мавжудлигини маълум даражада шубҳа остида қолдиради. Бизнингча, социалистик реализм эстетик система сифатида тан олинар экан, унинг ўзига хос поэтик системаси мавжуд деб қаралар экан, методнинг моҳияти шаклда ҳам зуҳур этилади, бироқ бу масала, такрор айтамиз, ўзига хос, янгича, мураккаб тарзда намоён бўлади. Бу ҳол ҳали адабиётшуносликда яхши ўрганилган, етарли аниқланган эмас.

Очиқ система концепцияси муаллифлари, тарафдорлари социалистик реализм поэтик имкониятлари кенглигини таъкидлаш билан баробар, унинг чеки-чегарасини аниқлайдиган назарий методологик йўл-йўриқлар беришга интиладилар. М. Храпченко ёзади: «У (социалистик реализм — У. Н.) ўтмиш адабиётидагина эмас, ҳозирги давр адабиётида мавжуд бўлган барча яхши, илғор нарсаларни ўзлаштиришга қодир. Бироқ бундай ўзлаштириш хилма-хил ижодий қиёфага эга ёзувчилар томонидан яратилган бадиий усул ва воситаларни коллекция ишқибозига ўхшаб фаросатсиз равишда бир ерга йиғишдан иборат эмас. Самарали ўзлаштириш уларни чуқур англаш, улардан ўзгача йўлда, янги мақсадда фойдаланиш демакдир» («Контекст. 1977», 11-бет). Б. Сучков яна ҳам аниқроқ қилиб дейди: «...Бадиий тафаккурнинг англанган историзми социалистик реализмнинг бошқа категориялари каби санъат асарини реализмдан, ҳақиқий ҳаёт, кишилар дунёси билан алоқадан маҳрум этадиган тасвирий приём ва воситалардан воз кечиш зарурлигини тақозо этади» («Действенность искусства», 105-бет). Ю. Андреевнинг худди шу хусусида илгари сурган фикри масала моҳиятига яна ҳам яқинроқ келади. Унингча, реализм бениҳоя бой метод, имкониятлари чексиз. Агар реалист санъаткор учун у ёки бу бадиий приём ва воситалардан фойдаланиш эҳтиёжи туғилса, сўзсиз улардан фойдаланаверади, ҳар доим шундай бўлган, ҳозир ҳам шундай, бундан кейин ҳам шундай бўлаверади; бутун гап мана шу приём ва воситалар қандай мақсадга қаратилганида, воқеликни англаш, ҳодисалар моҳиятини очишга қанчалик хизмат этганида; реалистик санъатнинг маъноси, бош хусусияти шунда, худди шу бош функцияси билан у бошқа барча методлардан ажралиб туради, яъни фақат реализмдагина бадиий тафаккур воситалари орқали реал воқеликни билиш бош муддаога айланади; тарихий тараққиёт қонуниятларини марксча-ленинча фанга яқин келар даражада ҳаққоний тарзда бадиий билиш ва ифодалаш социалистик реализмнинг туб моҳиятини белгилайди («Литературная газета», 1979 йил, 10 октябрь).

Социалистик реализм поэтик бойлиги, имкониятлари кенглигини фақат бу метод бағрининг бошқа адабий оқимлар, методлар тажрибаси учун кенг очиқ эканидан қидириш билан чекланиш ҳам тўғри эмас. Социалистик реализм ярим асрдан ошиқроқ ривожи давомида ўзининг барқарор, жуда ранг-баранг поэтик традицияларини яратдики, бугунги кунда улар тобора

www.ziyouz.com kutubxonasi

сайқаллашиб, яшариб, янги фазилатлар билан бойиб бормоқда ва социалистик реализм адабиёти ривожида ҳал қилувчи роль ўйнамоқда. Социалистик реализмнинг барқарор, ранг-баранг поэтик традициялари проблемаси ҳам ҳали етарлича ўрганилмай келаётир.

Социалистик реализм назарияси, очиқ эстетик система тушунчаси устида сўнгги йилларда олға сурилган асосий фикрлар, тортишувларга асос бўлаётган проблемалар, қисқача айтганда, ана шулардан иборат. Баъзи адабиётшунослар, жумладан Ф. Кузнецов очиқ система концепциясини социалистик реализм назариясидан муқаррар ўрин олганлигини эътироф этган ҳолда, бу масала узил-кесил ҳал этилган, унга эндиликда қайтишнинг ҳожати йўқ дейди[1]. Юқоридаги мулоҳазалардан ҳам кўриниб турибдики, социалистик реализмнинг очиқ эстетик система эканлиги ҳақидаги концепциянинг барча томонлари ҳали узил-кесил ҳал этилган эмас, бу борада аниқланиши, чуқурлаштирилиши лозим бўлган анчагина муаммолар бор. Бироқ шу ҳолда ҳам очиқ эстетик концепция социалистик реализм назариясида олға ташланган муҳим қадам; бу концепция амалиётга яқинлиги, социалистик реализмнинг реал бойликларини, унинг асл табиатини англаб олишга, имкониятлари ва чегарасини белгилашга қаратилгани, бугунги адабий жараёнга фаол аралашиш, кўмаклашиш истаги билан суғорилгани учун ҳам қимматлидир.

Биз одатда назарияда йўл қўйилган камчиликларимизни такрор-такрор эътироф этамиз-у, кашф этилган мақбул назарий фикрларнинг амалиётдаги роли ҳақида кам гапирамиз. Хайриятки, буни баъзан чет элдаги дўстларимиз ёдга тушириб турадилар. Масалан, 30-йиллари социалистик реализмни тор тушуниш ҳоллари бўлгани кейинги пайтларда кўп марта танқид қилинди, лекин маълум кам-кўстларига қарамай, ўша йиллари социалистик реализм назариясининг ишлаб чиқилиши адабий жараён ривожи учун принципиал аҳамиятга эга бўлгани баъзан эътибордан четда қола бошлади. «Мен,— деб ёзади инглиз ёзувчиси Жеймс Олдриж,— хаёлан 30-йилларга, совет ёзувчилари Союзи ташкил этилган ва социалистик реализм принципи Союз уставида ифодасини топган даврга қайтиб, агар совет адабиёти ўшанда ўз олдида турган вазифаларни аниқ-равшан аниқлаб олмаганида нима бўларди, дея ўзимдан сўрайман. Менимча, у инсонни маълум ижтимоий шароит маҳсули бўлмиш шахс сифатида тасвир этиш учун аниқ социал йўл-йўриқ бўлмагани сабабли адашиб калаванинг учини йўқотиб қўйган ғарб адабиёти сингари издан чиқиб кетган бўларди»[2].

Ҳақ гап, ҳаммамиз учун ибрат бўларли, топиб айтилган гап! Социалистик реализм назариясига оид сўнгги йиллардаги янгиликлар, жумладан очиқ эстетик концепция ҳам ҳозирги адабий ҳаракат ривожи учун ана шундай принципиал, амалий аҳамиятга эга.

Очиқ система теварагидаги баҳс-мунозаралардан келиб чиқадиган асосий хулоса шуки, реализм ва социалистик реализм адабиётида ғоявийлик билан бадиийликнинг узвийлиги, санъаткор томонидан ҳаётни, унинг қонуниятларини чуқур билишнинг аҳамияти ниҳоятда ортади. «Партия адабиётимиз ва санъатимиз асарларининг ғоявийлиги ҳам бадиийлигини доимо узвий бир нарса деб, шу асарлар фазилатини баҳолашнинг яхлит мезони деб ҳисоблаб келди,— дейди М. А. Суслов идеология ходимлари Бутуниттифоқ кенгашида қилган докладида.— Ҳаёт ҳодисаларини, социалистик воқеликни бадиий жиҳатдан идрок қилишни жамиятда содир бўлаётган иқтисодий, ижтимоий ва маънавий жараёнларни чуқур тушунмай туриб тасаввур этиб бўлмайдиган ҳозирги шароитида бу мезон икки ҳисса адолатлидир»[1].

Бу ҳол бизни ҳозирги кунда бадиий талант табиати, ёзувчининг ижодий индивидуаллиги масалаларига янгича, юксак талаблар билан ёндашишга ундайди. Фақат ёзишни, бадиият техникасини эгаллашнинг ўзи талант учун етарли эмас, айни пайтда талант эгаси ҳаёт ҳодисаларини тадқиқ эта оладиган, масала моҳиятини чуқур очишга қодир файласуф, ҳаёт ҳақида оригинал фикр юритишга қобил мутафаккир ҳам бўлмоғи зарур. Ҳозирги пайтда ёзувчи маҳоратини фақат унинг ҳаёт ҳодисаларини жонли гавдалантиришига, тирик одам образини яратишига қарабгина белгилаш камлик қилади, ҳаммага маълум оддий ҳақиқатни ифода этиш, ижодий ҳодисаларни шунчаки тасдиқлаш, тараққиёт йўлидаги тўсиқларни қоралаш, инкор этиш билангина иш битмайди; санъаткор маҳорати, истеъдод даражаси, савияси оқибатнатижада ҳаёт қонуниятларининг, ҳодиса моҳиятининг қанчалик чуқур бадиий таҳлил ва талқин этилганига, очилганига, у яратган асарнинг ғоявий чуқурлигига, кўтариб чиққан масаланинг салмоқдорлигига қараб белгиланади. Ёзувчининг ижодий индивидуаллигини фақат унинг ифода тарзи, услуби, воқеликни бадиий ифодалашда қўлланадиган усуллар, ёзиш манерасининг ўзгачалиги, ёзувчининг ўзигагина тааллуқли бўлган тасвирлаш маҳорати, ҳикоялаш йўсини, ҳеч кимникига ўхшамаган овози, оҳанги, лексик ва стилистик тайёргарлиги ва ҳоказолар орқалигина белгилаш практикаси эндиликда эскириб қолди, аниқроғи ёзувчининг ижодий индивидуаллигини белгилашда бундай мезон калталик қилаётир. Ёзувчининг ижодий

---

1 Феликс Кузнецов. Точность мировоззренческих критериев. «Литературная газета», 1979 йил, 10 январь.

2 Джеймс Олдридж. Поразительное богатство. «Лит. газета», 1979 йил, 22 август.

1 М. А. Суслов. Бутун партиянинг иши. «Совет Ўзбекистони», 1979 йил, 17 октябрь.

www.ziyouz.com kutubxonasi

индивидуаллиги ҳаммадан бурун у ўз асари орқали кашф этган ҳаёт ва шахснинг бадиий концепциясида намоён бўлади; санъаткор ҳаёт ҳодисаларига, инсон шахсига янги жиҳатдан чуқур ёндашгандагина, бошқалар кўрмаган, сезмаган муҳим характерли томонларини очиб берган тақдирдагина, ҳаёт ва инсон шахси ҳақида ўзига хос, чуқур ҳис этилган, кўпчиликни қизиқтирадиган, ўйлатадиган, ҳаяжонга соладиган, катта ҳаёт ҳақиқатига мос келадиган оригинал концепцияга эга бўлгандагина — фақат шу йўл билангина чинакам ижодий оригиналликка эриша олади.

Бу билан биз оригинал концепциянинг ифодаси, ёзувчининг тасвирлаш, сўзлаш манераси, бу борадаги маҳорати, ўзига хослиги аҳамиятини асло камситмоқчи эмасмиз. Бу ерда биз ижодий индивидуалликни таъмин этадиган бош факторнинг ролини таъкидлаб ўтаётирмиз, холос. Аслида ҳаёт ва шахснинг бадиий тадқиқи, ёзувчининг оригинал, салмоқдор концепцияси бетакрор, юксак бадиий шаклини топгандагина чуқур ғоявийлик билан юксак бадиийлик узвийлик касб этгандагина катта таъсир кучига эга бўлади.

□

Социалистик реализм назариясига оид янгиликлар ҳақида гапирганда, булар айни пайтда социалистик реализм ривожидаги янги тенденциялар билан боғлиқ эканлигини, булар социалистик реализм адабиётининг ҳозирги босқичдаги тажрибаларини умумлаштириш асосида юзага келганлигини асло унутмаслик керак. Социалистик реализмга 30-йиллардаги қараш асосан социалистик реализм адабиётининг ўша кезлардаги тажриба ва даражасини акс эттирса, ҳозирги назарий хулосалар, бир томондан, босиб ўтилган йўлни қайта идрок этиш, иккинчи томондан, социалистик реализмнинг узлуксиз ривожланишда, ўзгаришда, янгиланиб боришда эканлигини назарда тутиб иш кўриш самарасидир.

Энди социалистик реализм назариясига оид юқоридаги мулоҳазалар асосида ҳозирги адабий жараённинг баъзи тенденциялари, аниқроқ айтганда ўзбек адабиётининг бугунги ривожига алоқадор айрим масалаларга ўтсак.

Адабиётимизнинг ҳозирги ривожига хос етакчи тенденциялар устида гап борганда ҳаммадан бурун унда аналитик тасвирга, ҳаёт ҳодисаларини мураккаблиги, ички тўлқинлари, зиддиятлари, мусбат ва манфий томонлари билан намоён этишга мойиллик ортиб бораётганлиги айтилади. Бундай самарали тенденция ўз навбатида қаҳрамон проблемасига ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда; адибларимиз инсон шахсига хилма-хил томондан ёндашишга, уни мураккаблиги, кучли ва ожиз томонлари билан гавдалантиришга интилмоқдалар. Бундай интилиш туфайли адабиётимиз қаҳрамонлари, бир томондан, кўп нарса ютди, улардаги инсоний жозиба ортди, улар самимияти, одмилиги, ташвиш ва қувончларининг табиийлиги, ҳаётга яқинлиги, чуқур ҳамдардлик туйғуси, гуманистик пафос билан йўғрилганлиги билан ўқувчи қалбидан ўрин олабошлади; айни пайтда, шахсий мураккаблиги, камкўстлари билан кўрсатишга мойиллик туфайли ижобий қаҳрамон баъзи жиҳатларни бой бергандай бўлди, айрим ижобий образлардаги кучли, қаҳрамонона хислатлар бир оз хира торта бошлади; бир вақтлар «конфликтсизлик назарияси», «ҳаётни пардозлаб кўрсатиш» тенденцияси туғдирган соҳта, ҳаётдан узилиб қолган «идеал қаҳрамонлар»га қарши курашиш шиори остида умуман ижобий қаҳрамон муаммосини шубҳа остида қолдириш ҳоллари ҳам бўлди. Бу ҳол ташвиш туғдирмаслиги мумкин эмас эди. Бевосита адибларимизнинг ўзлари ҳам, танқидчилар ҳам бу масалада бош қотирмоқдалар. Бизнинг Ҳамид Ғулом, Мирмуҳсин, Одил Ёқубов каби ёзувчилар билан матбуотда эълон этилган адабий суҳбатларимизда ҳам шу масала тилга олиб ўтилган эди. Жумладан, қатор қисса ва романларида бир талай мураккаб шахс образларини яратган ёзувчи Мирмуҳсин: «Ижобий қаҳрамон бўлиши керак, узоқ тарих ҳам буни исботлаган. Гарчи баъзи инсоний нуқсонлари бўлса ҳам мана мен деган зўр қаҳрамон бўлиши керак»,— дейди («Ўзбекистон маданияти», 1976 йил, 23 март).

Атоқли адабиётшунос А. Метченко «Литературная газета»да (1979 йил, 21 март) эълон этилган «Етуклик» сарлавҳали мақоласида бу проблемани жуда кескин қилиб қўяди; мамлакатимиз парвозни юксак олиб, коммунизм сари бораётган бугунги кунда, душманларимиз бу ютуқларнинг жаҳон озодлик ҳаракатига кучли таъсирини кўриб коммунизм ғояларини, бу ғояларни барқарор этаётган курашчилар ишини ҳар қандай йўл билан камситишга интилаётган бир шароитда янги дунё қурувчиларининг олдинги сафида бораётган, халқимизнинг сара кишилари, даврнинг ҳақиқий ижобий қаҳрамонлари образини, ўзининг яратувчанлик ишлари кўламига кўра аср савияси билан тенглаша оладиган қаҳрамон образини яратиш энг актуал вазифалардан бири бўлиб турганлигини айтади. 1979 йили «Литературная газета» саҳифаларида давом этган «қишлоқ прозаси» масалаларига бағишланган мунозаранинг айрим қатнашчилари ҳозирги қишлоқ ҳаётини ёритувчи асарларда худди ана шундай қаҳрамонлар етишмаётганлигидан қаттиқ қайиндилар. Таниқли адабиётшунос Матёқуб Қўшжоновнинг «Адабиёт ҳаёт қиёсида» мақоласидаги ижобий қаҳрамон хусусида илгари сурган мулоҳазалари ўша ташвишларга ҳамоҳангдир. Танқидчи дейди: «Шу бугун яратилаётган асарларга бир назар ташлаб, афсус билан шуни айтиш зарурки, биз кейинги пайтларда нимагадир бутун-бутун авлодлар ,руҳий оламига таъсир ўтказган Павел Власов, Павел Корчагин, Олег

www.ziyouz.com kutubxonasi

Кошевой сингари образларнинг яратилишидаги ҳаётий романтикадан узоқлашгандек бўлаяпмиз. Ҳатто бу улуғ образларни яратган услуб ва ифода йўлларини бадиий ижоднинг ўтмиш босқичига чиқариб қўяяпмиз» («Шарқ юлдузи», 1979, №6, 224-бет).

Қисқаси, сўнгги пайтларда бизга кучли, ҳаракатчан, курашчан, теран, собитқадам, социал актив, шу боисдан ҳам диққатга сазовор инсон бўлмиш ижобий қаҳрамон керак, деган даъватлар такрор-такрор айтиляпти. Бу — ҳақ талаб, унга эътибор бермай илож йўқ. Кейинги йилларда шундай қаҳрамонларга эътибор бир оз сусайиб қолгани ҳақидаги ташвишларда ҳам жон бор. Шу билан баробар, ҳар қандай баҳс-мунозара пайтида бўлгани каби, ижобий қаҳрамон хусусидаги бу галги баҳсда ҳам маълум бирёқламаликларга дуч келаётирмиз.

Аввало шуни айтиш керакки, романтик жило билан йўғрилган курашчан қаҳрамонларга эътибор бир оз сусайган бўлса-да, бу тур қаҳрамонлар сўнгги йилларда мутлақо яратилмади деб бўлмайди, ҳаётий романтикадан узоқлашиб кетяпмиз, деган гапга ҳам тўла қўшилиш қийин. М. Қўшжонов тилга олган машҳур адабий қаҳрамонлар билан ҳар жиҳатдан тенглаша оладиган образлар яратилмаётган бўлса-да, ҳар ҳолда бизда кучли, курашчи, бунёдкор қаҳрамонлар образини яратиш анъанаси бутунлай тўхтаб қолгани йўқ. «Ғолиблар»даги Ойқиз, Олимжон, «Чинор»даги Ориф, Очил бобо, Комила, Умидалар, «Бўронларда бордек ҳаловат» повестидаги Заргаров, «Мангулик», «Нур борки, соя бор», «Сўнгги бекат» романларининг, «Шарора» (Барот Бойқобилов), «Қабул соатлари» (Эркин Самандаров) поэмаларининг етакчи персонажлари — буларнинг барчаси ҳаётий романтика билан йўғрилган курашчи, собитқадам шахслардир. Гарчи «Чотқол йўлбарси»даги Қоражон, Садовников, «Диёнат»даги Нормурод домла хилидаги образлар мураккаблиги зиддиятлари билан кўрсатилсада, улар ҳам моҳият эътибори билан социалистик реализм классик асарларига хос қаҳрамонона анъаналар руҳидаги социал актив персонажлардир.

Биздаги марказида курашчи ижобий қаҳрамонлар турган асарлар кўпроқ курашнинг замини — ҳаётий конфликт жиҳатидан оқсайди; айрим асарларда курашнинг асоси заиф, омонат, сунъий; баъзиларида қаҳрамон курашда осонгина ғалабага эришади, ҳаш-паш дегунча ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилиб юборади, бир вақтлар бўлгани каби қаҳрамонни нуқул омади келган, бахти кулган ғолиб шахс сифатида талқин этиш ҳоллари ҳамон учраб қолаётир («Нур борки, соя бор», «Шарора»); талайгина асарларда эса яхлит, салмоқдор жиддий конфликт йўқ, асар майда, арзимас тасодифий можаролар, алоҳида-алоҳида мустақил интригалар йиғиндисидан иборат бўлиб қолмоқда («Дамир Усмоновнинг икки баҳори», «Қабул соатлари»); баъзан, М. Қўшжонов юқорида тилга олинган мақоласида тўғри кўрсатганидек, авторлар қаҳрамон характеридаги зиддиятлар «таҳлили»га берилиб кетиб, уларни олдинда турган реал тўсиқлар билан тўқнашув ва курашлардан, кураш машаққатларидан четда қолдирадилар.

Бу камчиликларнинг барчаси жам бўлгани ҳолда курашчи ижобий қаҳрамонларнинг жозиба кучини, таъсирчанлигини сусайтирмоқда. Бунинг устига ижобий қаҳрамонлар психологизми — қийинчиликларга дуч келгандаги, уни енгиб ўтиб ёки енгилгандаги руҳий ҳолати, қалбидаги нозик тебранишлар, иккиланишлар, кучли ва заиф жиҳатлар ҳар доим ҳам тўлалигича, нозик жиҳатлари, бутун нафосати билан бетакрор тарзда очиб берилаётир деб бўлмайди. Психологик таҳлилнинг теранлиги, самимийлиги, чуқурлиги жиҳатидан кўпинча курашчи ижобий қаҳрамонларга кўра характери зиддиятли персонажлар муваффақиятли чиқаётир ва улар тезроқ кўзга ташланаётир. Чунончи «Эрк»даги ҳар жиҳатдан «ижобий» Розияга кўра ҳийла зиддиятли Ойшахон, «Нур борки, соя бор» романидаги курашчи Шерзодга нисбатан «Баҳор қайтмайди» қиссасидаги мураккаб табиатли Алимардон, «Сўнгги бекат»даги иродали аёл Сабоҳат, собитқадам Қувватбеков, шижоаткор Мунирага қиёсан ҳаёт гирдобига тушиб қолган Шамшиддинов, Ўктам, Насиба ва Исҳоқ чоллар, «Диёнат»даги ақлли, ибратли раҳбар ходим Шукуровга қараганда табиатан камчиликлардан холи бўлмаган Отақўзи, Нормурод домлалар ёрқинроқ, ҳаётийроқ, ишончлироқ, бинобарин таъсирчанроқ чиққанлиги сир эмас! Бундай қиёсларни яна давом эттиравериш мумкин. Табиатан зиддиятли персонажлар ифодасида қўлга киритилган тажрибалардан, яъни инсон қалбига чуқур кириб бориш, тасвирнинг самимийлиги, табиийлиги, нафислигига эришиш маҳорати сирларидан курашчи ижобий қаҳрамонлар тасвирида дадилроқ қўлланилаверса зарар қилмас эди.

Ниҳоят, мавжуд курашчи ижобий қаҳрамонларни табиатан зиддиятли, мураккаб персонажлар билан таққослаганда уларда яна бир характерли, балки асосий камчиликка дуч келамиз. Кўпинча зиддиятли, мураккаб ёки пассив шахслар образида ёзувчининг оригинал, чуқур ҳис этилган концепцияси ёрқин кўзга ташланиб тургани ҳолда, курашчи ижобий қаҳрамонларда шундай хусусият етишмайди; ёзувчи қаҳрамоннинг курашчанлигини таъкидлайди, курашларини қайд этиб бораверади-ю, бундай хислат, бундай кураш маъносини, ғоявий-эстетик қимматини очишга етарли эътибор бермайди; қаҳрамон олиб борган кураш баъзан чуқур гуманистик мазмундан холи бўлиб қолади, баъзан эса қаҳрамон ёзувчи ғоясининг, концепциясининг шунчаки жарчисига айланади, иллюстративлик касб этади.

Кўриниб турибдики, социалистик реализм адабиётининг ҳозирги тараққиёти учун курашчи ижобий қаҳрамон тасвири,

www.ziyouz.com kutubxonasi

талқини билан боғлиқ муаммолар ниҳоятда муҳим, принципиал аҳамиятга эга. Бироқ ҳозирги кунда қаҳрамон муаммоси фақат курашчи кишилар образини яратишга алоқадор масалалардангина иборат эмас. Очиқ система концепцияси социалистик реализм адабиётида қаҳрамонларнинг хилма-хиллигини ҳам тақозо этади. Курашчи ижобий қаҳрамонларнинг ролига катта эътибор бериш билан баробар, бошқа тур персонажларнинг аҳамиятини асло инкор эта олмаймиз. Социалистик реализм адабиётига кириш ҳуқуқидан маҳрум этилган шахс йўқ, бўлиши мумкин ҳам эмас. Улкан ҳаёт ҳақиқати, бойлиги, ранг-баранглиги хилма-хил персонажлар орқалигина адабиётда тўлароқ намоён бўлади; ҳаёт ҳақиқатини, етакчи тенденцияларини зиддиятли, мураккаб, курашчанликдан холи, ҳаттоки салбий, сатирик персонажлар орқали ҳам ифода этавериш мумкинлиги, бундай ҳолларда бутун гап **ёзувчининг позициясига** боғлиқ экани фанда аллақачон исбот этилган. Шундай бўлишига қарамай, адабий ҳодисаларни, алоҳида асарлар ва образларни баҳолашда баъзан чалкашликларга йўл қўйиляпти. Айрим адабий-танқидий ишларда бош қаҳрамон характерига хос табиий зиддиятлар, камчиликлар учун ёзувчини айблаш, ўта хокисор кишиларни қаҳрамон қилиб олгани учун ундан койиниш ёки, аксинча, катта ҳаёт оқимидан четда қолган пассив, хокисор персонажларга, муаллиф нуқтаи-назарини ҳисобга олмаган ва адабий тажрибадан ажратиб олган ҳолда ортиқча баҳо бериб юбориш ҳоллари бўляпти. Энг кейинги ҳодисага оид биргина мисол келтираман. Танқидчи Ёқуб Яквалхўжаевнинг «Уч қисса — уч олам» («Узбекистон маданияти», 1979 йил, 16 октябрь) сарлавҳали мақоласида ёш ёзувчи Мурод Муҳаммаддўстнинг «Чоллардан бири» қиссаси таҳлилида шундай бирёқламаликка йўл қўйилган.

Танқидчи қиссада ёш авторнинг чоллардан бири Мустафо фаолияти тасвирида табиийлик ва ҳаётийликка эришганлигини такрор-такрор мамнуният билан қайд этади. «Ҳалоллик, одамларга бўлган муҳаббат, чинакам маънодаги мулойимлик, софлик Мустафонинг эътиқодига айланган. У бировни ранжитмайди, бировнинг молдунёсига, туриш-турмушига ҳасад қилмайди. Ўзининг ҳаётидан ҳам нолимайди. Мустафо характери, унинг руҳий олами ана шу хусусиятлар билан **табиийлик касб этади»**,— деб ёзади танқидчи. «Тўғри,— деб давом этади у,— унинг характерида иккинчи бир томон — ўзини ранжитган, уни таҳқирлаган шахсларга қарши **исёнкорлик йўқ**. Йўққина эмас, бу хусусият **Мустафо учун тамомила ёт»**. Сўнгра танқидчи шундай хулосага келади: «Гўё у шундай яратилган ва шу ҳаракати, характери, оҳанги ва муносабатлари билан **янги қаҳрамон»**. Мунаққид бу билан чекланмай яна дейди: «Мустафо китобхон юрагида **эзгулик, ҳалолликнинг рамзи сифатида қолади.** Натижада айрим ҳолларда Мустафони таҳқирлаган шахсларга нисбатан ўқувчида қатгиқ нафрат уйғонади. Улар Мустафони эмас, ҳалолликни поймол қилаётган шахслар сифатида **разиллик рамзига** айланади». (Кўчирмалардаги барча таъкидлар бизники — У. Н.)

Танқидчи Мустафони сўз санъатида янги кашфиёт сифатида баҳолар экан, бир ўринда: «Мустафо Чингиз Айтматовнинг Мўмин чол типидаги характерлардан бири. Лекин унинг ўзига хос томонлари, олами, индивидиуал хусусиятлари бор»,— дея сал паст тушгандай бўлади, лекин ўзбек адабиётидаги унга ўхшайдиган, «тенг келадиган» қаҳрамонларни тилга олишни эп кўрмайди. Танқидчи яна сал пастроқ тушганида Мустафо типидаги одамлар образи адабиётимизда тўлиб-тошиб ётганлигини, Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикоясидан тортиб, «Ўтмишдан эртаклар»ига қадар, Мирмуҳсиннинг «Жамила» повестидан тортиб Пиримқул Қодировнинг «Эрк»ига қадар ўнлаб асарларда бу тур образларнинг бутун бир галереяси яратилганлигини эслаган бўларди. Узоққа бормаганда ҳам сўнгги йилларда яратилган Шукур Холмирзаев, Эркин Аъзамов, Алишер Ибодинов ҳикояларидаги айни Мустафога ўхшаш қарияларни ёдга олиши мумкин эди. Аслини олганда Мустафо «янги қаҳрамон» бўлиш у ёқда турсин, Ш. Холмирзаевнинг «Сўнгги бекат» романидаги Исҳоқ чол образининг кучли таъсирида, балким унга тақлид тарзида яратилган. «Эзгулик, ҳалолликнинг рамзи» аталмиш Мустафо қуйиб қўйгандек Исҳоқ чолнинг, унинг зидди саналмиш «разиллик рамзи» Болта қассоб эса ўша романдаги Барот чолнинг шундоққина ўзгинаси. Ҳаттоки Болта қассобнинг русчалаб сўкинишларигача Барот чолга ўхшайди. Фақат уларнинг касби-кори бошқача, Барот чол — қоровул, Болта эса қассоб...

Қиссада «Сўнгги бекат»ни эслатадиган эпизодлар, лавҳалар жуда кўп. Чунончи, бир ўринда Ибодулла Махсум деган одам билан Мустафо орасида шундай суҳбат бўлиб ўтади:

«...— Одамлар сизни эшак қилиб минади-ку, қани, сиз бир марта миқ этсангиз!.. Кетинг, Мустафо, мен сиз билан гаплашмайман!,. Умрингизда бирор марта сўкинганмисиз ўзи?

— Сўкинмаганман, Махсум,— тан олди Мустафо.

— Сўкинмаган бўлсангиз, кетинг!..— деди Ибодулла Махсум.— Туринг ўрнингиздан!..

Мустафо мўминлик билан ўрнидан турди». («Шарқ юлдузи», 1979, № 8, 165-бет).

Айни шу хилдаги суҳбатни олдинроқ «Сўнгги бекат»да ўқиган эдик. Барот чол Исҳоқ чолни сўроққа тутади:

«— Менга қара, сен умрингда бировлар билан уришганмисан?

— Уришишни ҳам ёмон кўраман.

— Вот масала қаерда. Лекин,— қўлини кўтарди Барот чол.— Уйингга ёв бостириб келса, мисолга айтяпман, унда нима қиласан?

— Шу гапларнинг нима кераги бор.

www.ziyouz.com kutubxonasi

— Керак. Сен қўрқоқсан!

— Хўп, биз қўрқоқ,— жилмайди қария.— Ахир, кимдир қўрқоқ бўлиши ҳам керакку?

— Йўқ! Сен вообще қўрқоқ одамсан. Қани, мени бир сўкиб кўрчи ҳозир. Сўколмайсан! Мен сўкаман. Хоҳласам...» («Шарқ юлдузи», 1976, №3, 70-бет).

Салгина ўзгартириш, таҳрир билан келтирилган бу хилдаги ошкора тақлидий парчаларни ўқиганда, рости, бироз ҳижолатда қоласан киши. Ёш ёзувчи Мустафо характери, хатти-ҳаракатлари тасвирида, асарнинг услуби, ифода тарзида ҳар жиҳатдан «Сўнгги бекат»га тақлид қилсада, бир масалада — характерлар хатти-ҳаракатини баҳолаш, унга нисбатан ўз нуқтаи-назарини тайин этишда ишнинг уддасидан чиқолмай қолади. Маълумки, «Сўнгги бекат» автори Исҳоқ чолга, ундаги ҳокисорлик, соддалик, самимийлик, ишонувчанлик, бошқаларга нисбатан меҳр, бировга асло ёмонликни раво кўрмаслик каби фазилатларга ҳурмат билан қарагани ҳолда, чолдаги заиф томонларни ҳам кўрсатади, мутелик, пассивлик, ўзини қадрлай билмаслик, нуқул ўзгаларга, ким бўлишидан қатъий назар, яхшилик қилиб, ўзгалардан ҳеч нарса тама қилмаслик каби хусусиятлар бугунги кунда киши учун оғир кўргилик, балки жиддий фожиа эканлигини эҳтирос билан очиб ташлайди. Асарни ўқиб ўқувчи, бир томондан, бу ёқимтой чолни ёқтириб қолади, иккинчи томондан, унинг ўта хокисор эканлиги, шу туфайли ўзининг инсонлик шаънини, нафсониятини оёқ ости этаётганини кўриб ундан қаттиқ хафа бўлиб кетади. Агар эътибор берилса, шу турдаги энг яхши табиатан ҳокисор, мute персонажлар талқинида ёзувчилар ҳамиша актив, талабчан гуманистик позицияда турадилар; А. Қаҳҳор Бабарни, Ч. Айтматов Мўминни, Мирмуҳсин Жамилани, П. Қодиров Ойшахонни — ҳар бир ёзувчи моҳият эътибори билан бир-бирига яқин шу хил образларни ўзича бетакрор тарзда яратганлар, лекин авторлар бир масалада якдилдирлар — уларнинг барчаси персонажлар характеридаги мутелик психологиясини кескин қоралайдилар, бундай кайфиятнинг аянчли оқибатларини бутун даҳшати билан кўрсатадилар. Шунинг учун ҳам тилга олинган образлар катта ижтимоий-эстетик таъсир кучига моликдирлар. «Чоллардан бири»нинг автори эса бошда соддадил, мute, ҳокисор Мустафонинг баъзи хатти-ҳаракатлари учун койигандек бўлади, бора-бора уни ҳар жиҳатдан оқлаш, ҳимоя этиш, улуғлаш томонга ўтиб кетади. Танқидчи даъво қилганидек, бугунги кунда Мустафо типидаги ўта хокисор, оми, мute бир одамни ҳар жиҳатдан «эзгулик, ҳалолликнинг рамзи» деб бўлармикин? Шуни ҳам айтиш зарурки, «Сўнгги бекат»даги Исҳоқ чолда бўлгани каби Мустафо табиатида ҳам асрашга, ардоқлашга арзийдиган айрим фазилатлар бор, айни пайтда, такрор айтамиз, тақлидий характерда бўлса ҳам кўп ожиз, қолоқ томонлар ҳам борки, уларга бефарқ қараб бўлмайди, бу ҳол аввало ўша типдаги одамлар учун оғир кўргилик, бошқалар учун эса аччиқ сабоқ. Масаланинг шу томонини унутмаслик лозим.

□

Юқорида айтиб ўтилгандек, очиқ система концепцияси тақозосига кўра, социалистик реализм поэтикасини бойитишга, имкониятлари доирасини кенгайтиришга интилиш ҳозирги адабий ҳаракатнинг муҳим тенденцияларидан бирини ташкил этади. Бугунги ўзбек адабиётида бу тенденция, биринчидан, совет даврида ташкил топган янги поэтик традицияларни мустаҳкамлаш, такомиллаштириш, янгилаш, иккинчидан, миллий классик адабиёт, фолькор анъаналарини давом эттириш, учинчидан, қардош халқлар ва жаҳон прогрессив адабиёти янги тажрибаларини умумлаштиришга фаол интилиш тарзида содир бўлмоқда. Бундай ҳаракат маълум самаралар келтириш билан баробар, бу йўлдаги ижодий изланишларнинг жиддий кам-кўстлари, қийинчиликлари ҳам кўзга ташланмоқда. «Ўзбекистон маданияти» газетаси саҳифаларида «Талант тарбияси» мавзуида бўлиб ўтган мунозарада классик адабиёт шаклларидан фойдаланишдаги қийинчиликлар қайд қилиб ўтилди; танқидчи Иброҳим Ғафуров «Кунларнинг таранг торлари» мақоласида («Шарқ юлдузи», 1979 йил, №8) ҳозирги ёш шоирлар ижодидаги жаҳон прогрессив адабиётидаги оқим — сюрреализм тажрибаларини ўзлаштириш билан алоқадор камчиликларни тўғри кўрсатиб ўтган. Фольклор тажрибалари хусусида ҳам гаплашиб оладиган бир талай муаммолар йиғилиб қолди.

Бугунги кунга келиб адабиётда фольклорга, афсона сюжетлари ва ифода усулларига қизиқиш кучайиши сабабларини ижодкорларнинг ўзлари ҳам шарҳлашга интиладилар.

Чунончи атоқли бошқирд шоири, драматурги, қадимги миф асосида ёзилган «Оловни ташлама, Прометей!» драмасининг автори Мустай Карим бу хусусда шундай дейди:

«Ҳозирги кунда бутун инсоният олдида кўндаланг бўлиб турган машиналашув, ўта рационаллашув тенденцияси, буларнинг маънавий фаолият доирасига кириб бориши, проблемаларнинг кенг миқёсга эга эканлиги бизни беихтиёр босиб ўтган йўлимизга қайрилиб қарашга ундаётир.

Менинг Прометей образига мурожаат этишим ҳам кишилар тақдири, фан, маданият, инсоният билими, прогресси ҳақидаги ўйлардан туғилган»[1].

Бу хил шарҳларда маълум асос бор, лекин фольклор тажрибаларига қизиқиш боисини фақат фан-техника революцияси оқибатлари билангина изоҳлаш етарли

[1] Мустай Карим. Правда в искусстве должна быть окрыленной, «Литературная газета», 1979 йил, 10 октябрь.

www.ziyouz.com kutubxonasi

эмас; реализм ва социалистик реализмнинг ҳамма босқичларида фольклор традициялари қандайдир даражада мавжуд, жумладан, фан-техника революцияси мўъжизалари эндигина ҳаётга кириб келабошлаган 20-30-йилларда ҳам бизда фольклор сюжет ва усуллари асосида кўплаб асарлар битилган. Ҳозирги босқичда фольклор тажрибаларини ўзлаштиришда қандай янги тенденциялар пайдо бўлаётир, қайси тенденцияларнинг истиқболи порлоғу, қайсиларида оқсоқлик мавжуд? Бундай саволларга адабиёт фанида ҳали етарлича жавоб олингани йўқ.

Ҳозирги кунда фольклор тажрибалари ғоят хилма-хил мақсадда, турли савия, даражада ўзлаштирилмоқда. Фольклорга шунчаки қизиқиш, унинг шаклларидан шунчаки бир приём сифатида фойдаланиш, фольклор сюжетларини шунчаки қайта ҳикоя қилиш, бир жойга тўплаш ҳоллари ҳам бор; айни пайтда фольклор мотив ва усулларига инсон ҳаёти ва табиати моҳиятини, яшашнинг маъносини очишда муҳим восита сифатида қараш тенденцияси ҳам мавжуд; кейинги йўл, бизнингча, ғоят самаралидир, бу йўл ижодкорларни шаклбозликдан асрайди, реализмдан узоқлаштирмайди, аксинча яқинлаштиради.

Агар реализм позициясида мустаҳкам турган ижодкор реализмнинг бош принципидан келиб чиққан ҳолда фольклор тажрибаларига реал ҳақиқатни — инсон ҳаёти ва табиати моҳиятини очишда бир восита деб қарайдиган бўлса, такрор айтамиз, ҳақиқатдан узоқлашмайди, хаёлот билан реалликни қўшишга, икки оёғи билан заминда мустаҳкам турган инсон ҳаёти маъносини чуқурроқ очишга, унинг маънавий тажрибаларини кенгроқ умумлаштиришга, муҳим фалсафий-эстетик хулосалар чиқаришга эришаверади; реалист санъаткор қўлида сиртдан хаёлий, афсонавий туюлган ҳодисалар реал ҳаёт, унинг қонуниятлари сири, сеҳрини англашга, бизни ҳаяжонга солаётган ҳаётий муаммолар мағзини чақишга ёрдам беради. «Ҳаққуш қичқириғи»нинг айрим боблари, Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл», Эркин Воҳидовнинг «Қумурсқалар жанги», «Арслон ўйнатувчи», «Руҳлар исёни» асарлари, шунингдек қардошларимиз адабиётида яратилаётган шу турдаги энг яхши асарлар ана шундай хулосаларга келиш имконини беради...

□

Реализм, социалистик реализм ҳақида гап кетганда аксари проза ва драматургия намуналарига таянадилар, шеърият, негадир, эътибордан четда қолади, мабодо шеърият намуналари тилга олинганда ҳам улар кўпроқ методнинг ғоявий аспектини текшириш, баъзи жузъий қирраларини очиш учун далил сифатидагина келтирилади. Биргина мисол. «Краткая литературная энциклопедия»да реализмга кенг ўрин берилган, унда реализм ҳақидаги мавжуд фикрлар, реализмнинг бой назарияси, тарихи умумлаштирилган, реализм тарихида катта роль ўйнаган, адиблар, машҳур асарлар эслатиб ўтилган, лекин бу йирик умумлаштирувчи мақолада «Евгений Онегин»ни мустасно қилганда бутун бошли шеърият ҳақида лом-мим дейилмаган. Наҳотки шеърият жаҳон адабиёти тараққиётидаги улкан бир оқимдан четда турган бўлса?! «Социалистик реализм» ҳақидаги мақолада аҳвол бир оз ўзгаради, В. Маяковский, А. Твардовский, Э. Межелайтис, Р. Ҳамзатов, Н. Ҳикмат, П. Элюар, П. Неруда сингари шоирларнинг социалистик реализмнинг шаклланиши ва ривожидаги хизмати айтилади, лекин булар, боя таъкидланганидек, кўпроқ ҳодисанинг ғоявий аспектини очиш, шунингдек социалистик реализмдаги миллий традициялар, услублар ранг-баранглигини далиллаш учун келтирилади, холос.

Ўзбек адабиётшунослигидаги аҳвол ҳам деярли шундай. Классик шеъриятимизнинг реалистик хусусиятлари ҳали чинакамига тадқиқ этилгани йўқ. Бу борадаги баҳслар фақат лиро-эпик ва ҳажвий асарлар доирасида қолиб келяпти. Э. Каримовнинг ўзбек адабиётида реализмнинг асримиз бошидаги ривожини текширишга бағишланган махсус ишида ҳам ғоят бой, рангбаранг материал — шеърият четлаб ўтилган. Ўзбек совет шеъриятининг реализм, социалистик реализм йўлидаги 60 йиллик ривожи, бу йўлдаги изланишлари, қийинчиликлари, йўқотишлари, кашфиётлари, ютуқлари ҳозирча тадқиқ этилгани йўқ.

Бадиий ижоднинг юксак чўққиси — реализм ҳақида гап кетганда шеъриятнинг эътибордан четда қолишига сабаб нима экан? Шеъриятнинг сирли, сеҳрли, романтизмга мойилроқ эканими, унинг кундалик ҳаётдан бир оз баландроқ туриши, парвозга, хаёлга ўчлигими? Ёки бу соҳага реализм принципларининг сустроқ кириб келишими, шеъриятда реализмнинг тўла намоён бўлишига имконият торлигими? Ётук, мукаммал реалистик шеърларнинг камлигими? Ёки шеъриятнинг реализм «қолиплари»га, «қоидалари»га сиғмаслигими?

Бу тахминларнинг ҳар бирида қисман асос бор. Ҳар бир метод принциплари бирор адабий шаклда тўлароқ намоён бўлиши ҳақиқат. Реализм имкониятлари аввало унинг табиатига ниҳоятда мос тушувчи прозада, қолаверса драматургияда кенгроқ очилади. Бироқ шеърият бу улкан оқимдан четда туролмайди, адабиётда реализм, социалистик реализм тантана қилган бир пайтда, бу метод принципларининг ўзида намоён қилолган адабий шаклгина яшашга қодир, шундай шаклгина адабиёт тарихида из қолдира олади.

Юқоридаги кузатишлар, мулоҳазалар шуни кўрсатиб турибдики, бугунги ўзбек адабиётида социалистик реализмнинг иттифоқ ва жаҳон миқёсида қўйилаётган янги назарий масалалари билан боғлиқ ҳолда олиб қараладиган, баҳслашадиган муаммолар жуда кўп.

www.ziyouz.com kutubxonasi